

Yazar Bilgileri Author(s)

Yüksek Lisans Öğrencisi

Gülsüm KÖSEOĞLU

Artvin Çoruh Üniversitesi

Din Sosyolojisi

gulsumkoseoglu.25@gmail.com

ORCID: 0009-0003-5381-9386

Künye Bilgisi

Bekir Şahin, *Deizmin Sosyolojisi*.

Ankara: EskiYeni Yayınları, 2022.

312 sayfa.

ISBN: 9786257673471

Anahtar Kelimeler / Keywords

Din Sosyolojisi / Sociology of Religion

Sosyoloji / Sociology

Deizm / Deism

Sekülerleşme / Secularization

Kitap İncelemesi / Book Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

14/11/2024

Kabul Tarihi / Accepted

21/12/2024

Atıf / Citation

Köseoğlu, Gülsüm. “Bekir Şahin, *Deizmin Sosyolojisi*”. *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/2 (Aralık 2024), 181-195.



Bu çalışmada, Bekir Şahin'in *Deizmin Sosyolojisi* kitabı incelenmiştir. Bu eserin ele alınmasının temel sebebi, yayımlandığı dönemden bugüne kadar, deizm tartışmalarının yaygınlaşması ve çalışmanın, saha araştırmasına dayalı olarak bu tartışmalara katkı sunmasıdır. Kitap, bireylerin deizme yönelmesinde rol oynayan sosyolojik sebepleri araştırmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede araştırmanın temel amacı, katılımcıların teolojik argümanlarını, onları bu tutuma yönlendiren toplumsal olgu ve olayları, toplumsal norm ve uyumlarındaki iletişim kanallarını ve deizmi tercih etmiş bu bireylerin dini kurumlara ve topluma bakış açılarını incelemektir.

Çalışma, giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, amacı, önemi, kapsamı ve yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Yazar giriş bölümünde geleneksel ve modern toplumlarda sosyalleşmeyi açıklayıp bunun deizme etkilerinden bahsetmiştir. Tezin ana sorusuna yönelik ulusal ve uluslararası literatür incelenerek deizmin çerçevesi çizilmiştir. Deizmin kavramsal içeriği, çağın yaşadığı büyük dönüşümler olan sekülerleşme, küreselleşme ve teknolojik gelişmeler ışığında ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, görüşme verilerinden elde edilen bulgular incelenmiş ve ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir. Bireylerin deizme yönelmesine yol açan sebeplerin arka planında hangi kodların olduğunu sosyolojik boyutlarıyla incelemeye odaklanılan bu çalışmada, yorumlayıcı yaklaşımı esas alan nitel araştırma yöntemi ve fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Bu kapsamda kendisini deist olarak tanımlayan 35 katılımcı ile görüşülmüştür. Verileri toplamak için yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmış olup, veriler içerik analizi tekniğiyle değerlendirilmiştir. Katılımcılardan elde edilen bulgular, günümüzün sosyal dinamiği ve pratikleriyle karşılaştırılmış, Maxqda 2020 nitel

analiz paket programı ile kategorize edilmiş ve ortaya çıkan bulgular üzerinden yorumlama yapılmıştır. Araştırmaya katılan deist bireylerden elde edilen bilgilerden hareketle yazar, deizmin sadece gençler arasında değil, bütün yaş gruplarını kapsayacak düzeyde yayıldığı sonucuna varmaktadır. Katılımcıların deizmi tercih etmelerinde, yaşam koşullarının getirdiği kaygılar, sorgulamalarını kısıtlayan unsurlar, rahat ve huzurlu bir hayat için özgürlük arayışı ve tepkisel olma durumları etkili olmaktadır. Akıl ve mantık örüntüsü çerçevesinde seküler bir yaşam arayışında olan bireylerin, deizm gibi düşünce akımlarına yöneldikleri anlaşılmaktadır. Değerlendirme kısmında ise bireyleri deizme yönlendiren sebepler belirlenmiştir.

Türkiye’de son dönemlerde inanç kimlikleri bağlamında gündeme gelen kavramlardan birisi olan deizm, çeşitli tartışmalara sebep olmaktadır. Bu tartışmaları körükleyen deizm, Tanrı’yı sadece ilk neden olarak ileri süren ve ona başka hiçbir nitelik ve güç alanı bırakmayan akılcı bir felsefi akımdır. Tüm dinleri ve kurumsal dini yapılanmaları reddeden bu akım, Tanrı’nın varlığını kabul etmektedir. Dolayısıyla, sanılanın aksine, deizmde ateizmdeki gibi tanrıtanımaz bir inanç yönelimi bulunmamaktadır. Ancak, dinleri reddettiğinden dolayı; peygamberlik, vahiy, mucize, kutsal kitap, cennet-cehennem vb. kavramlara itibar edilmemektedir. Deizmin, yaratıcının, evreni yaratarak doğa kanunlarını ortaya koyduğunu, daha sonra evrenin bu yasalara göre hareket ettiğini ve insanlara hiçbir şekilde müdahalede bulunmadığını öne süren felsefi bir akım olduğunu söyleyebiliriz.

İnsanoğlu var olduğundan beri kendini sorgulamaya adanmıştır. İnsan önce kendini, sonra kâinatı sonra da bunları var edeni merak etmiştir. Her medeniyetin ve her dönemin öznel bakış açıları olmuştur. Deizm de bu öznel bakış

açlarından biridir. Çalışmanın temel sorusu deistlerin tezlerini, bireyleri deizme ittiği varsayılan toplumsal etkenleri, deist bireylerin dini düşünceleri ve dini kurumlara karşı bakış açılarını araştırmaktır. Yazar eserini yazdığı 2022 yılında, bu alanla ilgili akademik olarak 21 farklı tez çalışması bulunmaktaydı. Ancak bu eser, saha gözlemlerine dayalı bir yöntemle oluşturulmuş olması ve alanda yeterli düzeyde saha araştırması bulunmaması nedeniyle önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran en önemli faktör, deistleri dinlerin bakış açısından değil, kendini deist olarak tanımlayan bireylerin görüşleri üzerinden değerlendirmiş olmasıdır.

Yaratıldığı günden itibaren insanlar gerçeğin peşine düşmüşlerdir. Yazara göre, bu yolculukta bireylerin inanmak için yeterli delil bulamamaları, din ve bilim arasında bir çatışma olduğunu düşünmeleri, dinlerin yaşı ile evrenin yaşının bilimsel olarak çeliştiğini düşünmeleri, dindar bireylerin ahlaki sorunlar yaşamaları, kötülük problemi, din dilinin ayrıştırıcı olduğunu düşünmeleri, farklı dini görüşlere sahip insanların sosyal medya aracılığıyla seslerini daha güçlü bir şekilde duyurabilmesi, kitle iletişim araçlarının etkin gücü ve bazen dinin siyaseti, bazen de siyasetin dini kullanması inanç krizlerine yol açan başlıca etkenlerdir. Bu krizlerin sonunda deizm ve agnostisizm gibi inanç sistemleri ortaya çıkmıştır. 17. yüzyılda teizmle beraber ele alınan deizm, zamanla müstakil bir kavram haline gelmiştir. Deizm, din, peygamber veya vahiy aracı olmaksızın bireyin akıl, gözlem ve sezgi gibi yollarla Tanrı'nın varlığına inanmasına dayalı felsefi görüştür.

Birinci bölümde deizm kuramsal bir çerçevede ele alınmış, Türkiye'deki ve dünyadaki düşünürlerin deizm tanımlarına yer verilmiştir. Deizm terimi, kavramsal açıdan ilk

kez Rönesans Hareketiyle olan etkileşimi nedeniyle İtalyan teolog Pierre Viret tarafından kullanılmıştır.¹ Deistler, Tanrı'nın evrene ilahi vahiy yoluyla veya doğrudan müdahalesini reddederler. Deizmin teolojik argümanlarından yola çıkarak Samuel Clarke deizmi dört farklı gruba ayırmıştır. İlk grup Tanrı'nın evreni yarattığını düşünen ama evrenin onun idaresinde olmadığını ileri sürenlerdir. İkinci grup Tanrı'nın varlığını ve evrene müdahil olduğunu kabul eden ancak iyi ve kötü olma eylemlerinin bireyin kendisine ait olduğunu ve Tanrı'nın bireydeki ahlaki davranışlarla ilgilenmediğini söyleyenlerdir. Üçüncü grup Tanrı'nın varlığını ve diğer sıfatlarını kabul ederek, ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmeyenlerdir. Dördüncü grup ise Tanrı'nın varlığını ve sıfatlarını kabul eden ve evrene müdahalede bulunduğunu iddia edenlerdir. Clarke'a göre, gerçek deistler son grupta yer alanlardır.² Burada yazar tek tip bir deizm olmadığını, kavramın birçok çeşitliliği barındırdığını ve bu nedenle genel geçer bir tanımın yapılmasının neredeyse imkânsız olduğunu söyler.

Deist düşünürler ahlaki rasyonalist bir perspektiften ele alırlar. Ahlaki olarak insanlar tarafından kavranamayacak düşüncelerin bir din için de geçerli olmayacağını savunurlar. Onlar için kabul edilir bilgi, akıl ve sağduyuya dayalı bilgidir. Deistlere göre, kişi Tanrı'ya akıl vasıtasıyla ulaşır. Onlara göre, Tanrı'nın varoluşunun bilgisine ulaşabilmek için "kurnaz araçlara" gerek yoktur. "Kurnaz araçlar" benzetmesi, önce insanları Tanrı korkusuyla tanıştıran ardından bu korkudan kurtarma vaadiyle insanları kendilerine köle hâline getirenleri

¹ Paul Hazard, *The European Mind (1680-1715)* (Cleveland: Meridian Books, 1969), 252.

² Samuel Clarke, *A Discourse Concerning The Being and Attributes of God* (Glasgow, 1823), 150-151.

tanımlamak için kullanılmıştır. Deistler, bu durumun deist akıma ve doğal dine doğru gidişatı hızlandıran bir etken olduğunu iddia etmektedirler.³ İlk deistler Tanrı'ya kulluğun tek yolunun ahlaklı olmak olduğunu ve vicdanının sesine göre hareket eden bireylerin ahlaklı olduğunu söylerler.

Hıristiyan dünyası ve Türkiye'de deizmin gelişimi hakkında bilgi veren yazar, deizmin Rönesans, Reform ve Aydınlanmayla beraber çerçevesinin değiştiğini vurgulamıştır. Bunun yanı sıra, sekülerleşmenin ve küreselleşmenin deizmle ilişkisini açıklamıştır. Deizmin ortaya çıkışı ve yükselişi, özellikle Hıristiyanlık dininin kurumsal yapısındaki akıl ve mantığa uygun görülmeyen unsurlara bağlanmıştır. Buna örnek olarak teslis, kefaret ve asli günah gibi uygulama ve inanışlar gösterilebilir. Dolayısıyla deizmin ortaya çıkışı doğrudan dine yönelik değil, din anlayışlarındaki farklı yorumlara yönelik olduğunu söyleyebiliriz.⁴ Deizm, başlangıçta gerçek Hıristiyanlığı bulmak için yola çıkmış, ancak Rönesans, Reform ve Aydınlanma dönemlerinin etkisiyle farklı bir noktaya evrilmiştir. Kilisenin endüljans gibi uygulamalarına karşı çıkan deistler, zamanla dinin tüm uygulamalarına karşı çıkmaya başlamışlardır. Hıristiyan dünyasında ortaya çıkan deizmin ilk türü, bireylerin kilise otoritesine karşı gösterdikleri tepkinin ürünüdür. Batıda deizmin ortaya çıkışında sınıfsal faktörler etkili olurken, aynı şey Türkiye için söylenemez. Türkiye'de deizme yönelimin çok farklı sebepleri olmakla birlikte, iki ana sebep üzerinde durulmuştur. Bunlar, toplumun geri kalmasının sebebini İslam'a ve İslam'ın getirdiği toplumsal kural ve kaidelere

³ Ahmet Seyrek, *Ateizm, Deizm, Agnostisizm* (Ankara: Dorlion Yayınevi, 2019), 170.

⁴ Meryem Kardeş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelami Açından Analizi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 309.

bağlanması ile popüler kültürün toplumu etkisi altına alması olarak gösterilmektedir.

Yazar, teknolojiden ve sosyal medyadan yola çıkarak bireyleri deizme iten sebepleri açıklamıştır. Ayrıca, deistik eğilimlerde marjinal dini grupların etkilerini ve toplumsal kabullerin bireylerde yarattığı etkileri izah etmeye çalışmıştır. Bu değerlendirmelerden sonra ulaşılan tespitlere göre bireylerin var olan Tanrı tasavvurları, kültürel altyapı eksikliği, otoriter sunum, özgürlük yoksulluğu, yasakçı zihniyet ve propagandanın gücü gibi etmenlerin bireyleri deizme yönlendirdiğini ifade etmektedir.⁵

Kitabın ilk bölümünde yazar, deizmin kavramsal içeriğini ve tarihsel gelişimini ele almış; Hıristiyan geleneği içinden gelerek nasıl bir teolojik bakış açısına dönüştüğünü açıklamıştır. Bunun yanı sıra, modernleşmeyi tetikleyen unsurlardan olan Protestan Reformu ve Rönesans hareketlerinin deizme etkilerini değerlendirmiştir. Ayrıca sekülerleşme, küreselleşme ve teknolojik gelişmeler ışığında, deizm inancının gelişimi ve topluma etki eden faktörlerin üzerinde durmuştur. Birinci bölümün sonunda yazar, deistik eğilimlerin ortaya çıkış nedenlerini bazı başlıklar üzerinden özetleyerek, bu bölüme dair son düşüncelerini ifade etmiştir.

Yazar, çalışmanın ikinci bölümünü saha çalışmalarından elde ettiği bulgular üzerinden ele almıştır. Deist bireylerle yaptığı görüşmeler ışığında topladığı verilerin ve ortaya çıkan bulguların yorumlandığı ikinci bölümde şu başlıklar yer almaktadır: deizmin temel dinamikleri, bireyleri deizme yönlendiren sebepler, deist bireylerin toplumsal ve kültürel

⁵ Bekir Şahin, *Deizmin Sosyolojisi* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2022), 62.

entegrasyonu, deizm ve bilim ilişkisinde bilimin yeri, dinlere genel bakış ve güncele dair görüşler.

Araştırmanın bulguları ve yorumları bölümünde, katılımcıların yaş aralığı 26-70 arasında değişmekte olup eğitim durumları ortaokuldan yüksek lisansa kadar farklılık göstermektedir. Katılımcılar farklı şehirlerden ve çeşitli gelir seviyelerinden (orta, düşük, yüksek) gelmektedir. Deizmden önceki inançları ise Müslüman, Hıristiyan ve inançsız olarak kategorize etmiştir. Son zamanlarda deizmin genç kuşak özelinde yayıldığı düşüncesinden hareketle, araştırmanın bu grubu dikkate alarak yapılması tarafımızca daha isabetli görülmektedir. Ancak, yazarın genç yetişkin gruptan başlayarak kalan dönemleri de içine alacak şekilde bir çalışma yürütmesi dikkate değerdir.

Deizmin temel dinamiklerinde katılımcılar yaratıcıyı "enerji", "kuvvet" veya "ilk neden" gibi ifadelerle tanımlamışlardır (s. 81). İlk muharrik kavramıyla yaratıcıyı evreni saat gibi kuran ve harekete geçiren bir varlık olarak gören katılımcılar, yaratıcıyı ışık veya enerji gibi sınırlarını bilmedikleri bir varlık olarak tanımlamışlardır. Yazarın da ifade ettiği gibi, deistlerin sınırları belirlenmiş bir yaratıcı düşüncesi bulunmamaktadır. Bununla beraber, Tanrı kavramına yükledikleri anlamlar dikkate alındığında, deistlerin semavi dinlerde karşılık bulan Tanrı fikriyle ayrıştıklarını söyleyebiliriz.

"Deizm nedir?" sorusuna cevap verilen yanıtlar, katılımcıların yaşam tarzlarını, algılama biçimlerini, mesleklerini, ruhsal durumlarını, kişisel özelliklerini ve dünyaya bakışlarını yansıtmaktadır. Katılımcıların yanıtları, küreselleşen yaşam standartları, bilimsel ilerleme ve seküler bakışa bağlı olarak yaratıcıyı farklı tanımladıkları

göstermektedir (s. 86). Deist bireylerin tanımlarını yaparken nesnellikten çok öznel düşüncelerden yola çıktıkları gözlemlenmiştir. Katılımcılar yaratıcı inancına sahip olmakla beraber yaratıcının sınırlarını belirlememiş ve bunun dışında kalan tüm dini inançları reddetmişlerdir.

Katılımcılar yaratıcının insanlardan beklenti içinde olmasını insani bir eylem olarak yorumlamışlardır. Bir kısmı yaratıcının insanlardan beklentisinin anlamsız olduğunu vurgularken diğer bir kısmı ise bu beklentiye egoist bir tutum olarak nitelendirmiştir. Ayrıca, ibadet etme ve tövbe etme ritüellerini gereksiz beklentiler olarak görmüşlerdir (s. 99). Bireyleri deist düşünceye iten sebeplerden biri teodisedir. Kötülük problemini çokça dile getiren deistler kadına şiddet ve küçük çocuklara tecavüz gibi olayları örnek göstererek yaratıcının evrene müdahale etmediğini iddia etmişlerdir (s. 104). Katılımcılar “Eğer Tanrı evrene müdahalede bulunsaydı insanın çirkin davranışlarına engel olurdu.” şeklinde düşüncelerini dile getirmişlerdir.

Katılımcılar, kutsal metinlerde çelişkili ifadeler bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bu metinlerde peygamberin özel hayatına çok fazla yer verilmesi ve mitolojik unsurların bulunması bireyleri deizme yönlendiren sebeplerdendir (s. 186). Katılımcılar dinlerin kendi müntesipleri dışındaki kişilerin cennete giremeyeceği görüşüne ve ilkel bir ibadet olarak niteledikleri kurban bağlamında insanların kendilerini diğer canlılardan üstün görmelerine karşı çıkmışlardır (s. 124). Katılımcılar bütün dini oluşumlara karşıdır. Bununla birlikte tarikat ve cemaatlerin toplumun belli bir kesimine hitap ettiğini düşündüklerinden bu grupların Diyanet İşleri tarafından denetlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Ayrıca, Arap kültürünün ilahi metinler vasıtasıyla topluma dayatıldığını iddia ederek bunun doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir.

Farklı inanışlara bakış konusunda katılımcıların çoğu dinlerin toplum için tehlikeli olduğunu düşünmekle birlikte araştırmaya ve öğrenmeye açık bir tavır sergilemişlerdir. Sami geleneğinden yola çıkarak dinlerin ortaya çıktığını savunan deistler zamanla dinlerin ritüel halini aldığını ve temel öğretilerinin kaybolduğunu savunmuşlardır. Ancak, katılımcıların söylemleri dikkate alındığında, olaylara genellikle negatif eleştiriyile yaklaştıkları görülmektedir. Bir olayı veya durumu daha iyi anlayabilmek ve kavrayabilmek için derin araştırmalar yapmak gerekmektedir. Bu araştırmalar yapılmadan, peşinen alınmış bir kararla bu söylemleri dile getirdikleri düşünülmektedir.

Bireyi her alanda özgür kılan bir Tanrı düşüncesini savunan deistler, özgür düşüncenin önüne engel koyan Tanrı anlayışını reddetmişlerdir. Dini pratiklerin bireyi toplumsal yaşamla sınırlandırması ve özgürlüklerin önündeki en büyük engel olmasından dolayı dinlerin tamamına karşıdırlar. Aslında kurumsal dini yapılanmalara karşı olmaları, deizm hareketinin ortaya çıktığı Hıristiyan Orta Çağ Avrupa'sında yaşanan kaotik yapıdan kaynaklandığı açıktır. İlk deistlerin o dönem itibarıyla Hıristiyan dünyasında ortaya koyduğu marjinal tutumu İslam dünyasıyla kıyaslamak doğru olmayacaktır. Çünkü deizm, İslam dünyasında cereyan eden bir hareket olmadığı gibi, İslam dünyası o dönemde Hıristiyan Avrupa'ya kıyasla altın çağını yaşamaktaydı. Doğal olarak, deizm furyasının ortaya attığı kurumsal dini yapılanmalarla olan savaşı, Hıristiyan dünyasında karşılık bulan bir durumdur.

Her iki cinsiyetten katılımcılar dinlerin kadınlara cinsiyetçi bir yaklaşım sergilediğini ve insan onuruna aykırı davrandığını düşünmektedir. Katılımcılara göre dinlerin miras hukukuna göre kadının payı, dinleşmiş geleneklerde küçük

yaştaki kızlarla evlilik yapılması, aynı anda dört kadınla nikâh kıyılabilmesi ve İslam hukukunda kadının şahitlik konusundaki durumu gibi sebeplerle kadınlar kendini değersiz hissetmektedir (s. 90).

Katılımcıların çevresiyle inançsal yönden etkileşimleri değişiklik göstermektedir. Bazı katılımcılar düşüncelerini çevresindeki insanlarla çok paylaşma taraftarı olmazken, bazıları ise bu konuda bir rahatsızlık duymamaktadır. Bununla birlikte, aile üyelerini ve yakın çevrelerini kırmamak adına daha hassas davranarak dini kanaat ve inançlarını açıklama konusunda dikkatli olmaya özen göstermektedirler. Deistler din ile bilimin çok ayrı kulvarlarda olduğunu belirtmişlerdir. Dinlerin peşin hüküm verdiğini ancak bilim sayesinde dinlerden kurtulduklarını söylemişlerdir. Bilimin yaşadığımız evreni sebep ve sonuç ilişkisi içerisinde açıklıyor olması, deist bireylerin bakış açılarını geleneksel öğretilerden uzaklaştırmakta, rasyonel ve pozitivist temellendirmelere yönlendirmektedir.

Katılımcılara fikirlerini etkileyen yazarlar sorulduğunda Turan Dursun, Arif Tekin, İlhan Arsel, Muazzez İlmiye Çığ, Thomas Paine, F. Nietzsche, J.J. Rousseau, Victor Hugo, Celal Şengör, Mevlâna, Yunus Emre, Elmalılı Hamdi Yazır gibi isimler zikredilmiştir. İlginç olansa katılımcıların hemen hepsinin en az bir defa Kuran-ı Kerim'i baştan sona tefsiriyle birlikte okuduğunu söylemesidir. Hatta bazıları Kuranı Kerimi hâlâ başucu kitabı olarak her daim yanlarında bulundurduğunu dile getirmiştir. Bazı katılımcıların ise ilginç bir şekilde tasavvufa ilgi duydukları ve özellikle Mevlâna ve Yunus Emre gibi şahsiyetlere daha fazla ehemmiyet verdikleri belirtilmektedir.

Katılımcılar ilk insanın yaratılışıyla dünyanın oluşumunu karşılaştırarak cevaplar verdiğinde mucize gibi olaylara inanmanın imkânsızlığı üzerinde durmuşlardır. Ayrıca dinlerde anlatılan olayların mitoloji ile bir bağlantısı olduğunu ve eski uygarlıklarda görülen şeylerin dini bir hikâyeye gibi insanlara anlatıldığını öne sürmüşlerdir. Son olarak katılımcılar dinleri dönemlerinin birer “anayasa kitabı” olarak değerlendirip dinlerin sadece bu dönemler için işlevsel olabileceğini savunmuşlardır. Katılımcıların dinlere genel bakışlarında ve güncel dair görüşlerinde temel yaklaşımları dinlerin bir ahlak üretmediği ve cennet ve cehennem vaadiyle insanları güdülemeye çalıştığıdır. Böyle düşünenler dindarların iyilik üretmekten çok bir alışveriş güdüsüyle hareket ettiklerini beyan etmişlerdir. Katılımcılara deistleri iyi ve ahlaki olmaya yönlendiren motivasyon kaynağı nedir sorusu sorulunca çoğu vicdan cevabını vererek ahlakın ölçüsünün vicdan olabileceğini ve bu ölçünün evrensel ahlaka hitap ettiğini vurgulamışlardır. Katılımcıların büyük çoğunluğu dinin tek doğru olduğunu savunan dindarlar tarafından ötekileştirilip değiştirilmeye çalışılmalarını eleştirmişlerdir.

Yazar kitabın son kısmı olan sonuç ve değerlendirme bölümünde modern insanın kesinlik arayışında olduğunu ve arada kalma hâlinin bireyleri tercihe zorladığını vurgulamaktadır. Bu sebeple deizmin yayılma sürecinde bilinçli bir felsefi tercihten çok rasyonellik düşüncesiyle tepkisellik ön plandadır. Yazara göre akli önceleyerek seküler bir yaşam arayışında olan bireyler deizme yönelmişlerdir (s. 299).

Yazar çalışması ile deizm inancının temel dinamiklerini, bireyleri deizme yönlendiren etkenleri, deistlerin topluma ve kültüre uyumlarını, deistlerin bilime ve dine bakışlarını ele

almıştır. Araştırma yalnızca kendini “deist” olarak tanımlayan bireyleri çalışma evrenine dâhil etmiştir. Diğer Tanrı tasavvurlarına sahip bireyler çalışma evrenine dâhil edilmemiştir. Yine araştırma kesitsel olarak kurgulanmış ve yalnızca yirmi altı yaş ve üstü bireylere odaklanılmıştır. Nitel bir araştırma olarak araştırmanın katılımcı sayısı genellemeler yapmak için uygun değildir. Ayrıca katılımcılarla yapılan görüşmelerin çevrimiçi olması katılımcıların jest, mimik ve mekânlarının gözlemlenmesini engellemiştir. Bütün bu bahsedilenler çalışmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Yine çalışmanın varsayımlardan birisi de katılımcıların inanç ve görüşlerini hiçbir etki altında kalmadan en tabii halleriyle yansıtıkları varsayımdır. Yazarın sosyolojik bir saha araştırması yapması bakımından konuyu tarafsız bir bakış açısıyla ele aldığı gözlenmiştir. Ancak, bireylerin deist eğiliminin ne yönde olduğunu anlayabilmek için daha derinden araştırmalar yapılması gerekmektedir. Çalışmanın bu yönüyle, belirtilen grubun deist eğilimini tam anlamıyla yansıtacağını söylemek güçtür.

Son olarak, deizmin örgütlü bir yapıya dönüşmemesi, onun içinde çok sesliliği barındırıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, deizm ortaya çıktığı dönemden itibaren kurumsal yapılara karşı bir duruş sergilemiştir. Kurumsal kuruluşlara da karşı olduklarından, görüş ve yorumlar genel hatlarıyla sosyal medya üzerinden dile getirilmektedir. Dolayısıyla örgütlü bir yapıya dönüşmesi beklenen bir reaksiyon olarak görülmemektedir. Günümüzde seküler bakış açısıyla adlandırabileceğimiz hümanist, akılcı, materyalist, deneyci, bireyci, anti-geleneksel, eşitlikçi ve liberal düşüncelerin ağır bastığı bir döneme girmiş bulunmaktayız. Bu perspektif çok öncelerden beri var olagelmıştır. Ancak yeni olan onun şimdilerde küresel boyutta olması ve etki alanının

tüm insanlığın düşünce ve yaşam alanlarına sirayet etmesinden kaynaklanmaktadır. Tarihsel bir hareket gibi görünen deizmin seküler dünyaya giden yolda bir aşama olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla deizmin günümüzde tekrar görünür hale gelmesinde, sekülerleşmenin etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Clarke, Samual. *A Discourse Concerning The Being and Attributes of God*. Glasgow, 1823.

Hazard, Paul. *The European Mind (1680-1715)*. Cleveland: Meridian Books, 1969.

Kardaş, Meryem. *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkan ve Gerekliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelami Açıdan Analizi)*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

Seyrek, Ahmet. *Ateizm, Deizm, Agnostisizm*. Ankara: Dorlion Yayınevi, 2019.